

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נד, תשס"ג-תשס"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשונות הברכה "סימן טוב" ו"מזל טוב" בלשונות היהודים

רבים מכירים את השיר שמילותיו הן "סימן טוב ומזל טוב יהא לנו". הוא נשמע לעתים בחגיגות חתונה בניגון ובהגייה אשכנזית. כידוע, הברכה **מזל טוב** נאמרת בימינו על כל חידוש, אם בכוונה רצינית ואם בכוונה אירונית, ואילו הברכה **סימן טוב** כמעט שאינה נשמעת, ואם היא נשמעת הרי היא נאמרת בלא זיקה למשמעותה ולשימושה הראשונים (ראה להלן).

מתי נוצרו צירופי ברכה אלה בלשון העברית? האם נוצרו יחדיו כצמד ביטויים או שמא נוצרו בנפרד ונתלכדו לברכה אחת במשך הזמן? האם משמעותם של שני הצירופים האלה שווה? האם יש הבדל בנסיבות אמירתם? האם שימושם של שני צירופים אלו כברכות בכל תפוצות ישראל בלשונות היהודים אחיד או שיש שוני בשימושם? האם יש צירופים זהים לאלה בשפות שמיות אחרות? על השאלות האלה אנסה להשיב בדבריי הבאים.

א. "סימן טוב" ו"מזל טוב" במילונים העבריים

במילונים העבריים יש תיעוד מועט של שני הצירופים הללו. נציג כאן את המובא בשניים מן המילונים הבולטים מהעת החדשה שיחדו הערות מהידועות והגלויות לצירופי ברכה אלה. בן־יהודה (ערך "מזל") ציין כמקור ראשון ל**מזל טוב** את המובאה ממדרש אותיות דרבי עקיבא (אות דל"ת): "יש אדם בישראל שנולד ב**מזל טוב** לחיות בעוה"ז ויכיר בוראו בכל לבבו והולך בתומו", וציין גם את ניגודו **מזל רע**, שמקורו בתלמוד: "דריע מזליה" (תענית כט ע"ב), ומובאה עברית ראשונה מן הכוזרי (בתרגום אבן תיבון): "ורוע המזל" (ג, יז).

אבן־שושן (ערך "מזל") הביא כאסמכתא לצירוף **מזל טוב** את פירוש רש"י לבראשית ל, יא: "בא גד בא **מזל טוב**", וכן הציג מובאות מן הספרות החדשה – ממנדלי ומעגנון. בהסברו ציין שזו "ברכה מקובלת לבעל שמחה – למי שנולד לו בן או בת, לבאים בברית הנישואין, לזוכה בגורל וכדומה", והעיר שברכה זו "אצל הספרדים רק לבת" (וראה על כך עוד להלן).

אשר ל**סימן טוב**, בן־יהודה (ערך "סִמָּן") ציין שהמילה **סימן** משמשת בהשאלה במשמעות 'אות ומופת', כמו בצירופים **סימן יפה**¹, **סימן רע**, **סימן טוב** וכדומה,

1. **סימן יפה** הוא צירוף שווה ערך לצירוף **סימן טוב**, שכן מצאנו ש**טוב** ו**יפה** הן זוג

והביא מובאה ראשונה מן התוספתא: "כל שלקה גופו מפני חכמתו **סימן יפה** לו, חכמתו מפני גופו **סימן רע** לו, כל שנטרפה דעתו מפני חכמתו **סימן יפה** לו, וכל שנטרפה חכמתו מפני דעתו **סימן רע** לו" (ברכות ג, ה), וכן מערכין א, ט ועוד. את **סימן טוב** הדגים מן המדרשים: "**סימן טוב** לאדם שנפרעים ממנו לאחר מיתתו" (ספרי במדבר קיב), וכן הביא משמות רבה ט ומתנחומא ויקרא י. עוד הביא מובאות מסידור ר' עמרם גאון ומסידור רש"י. את צירוף שתי הברכות **בסימן טוב ובמזל טוב** הביא בן־יהודה מסידור ר' עמרם גאון (ב, סג) ואף מספרות ימי הביניים. אבן־שושן (ערך "מזל") הביא דוגמה להופעת שני הצירופים יחד מברכת קידוש לבנה: "**סימן טוב ומזל טוב** יהא לנו ולכל ישראל", וציין: "ברכה מקובלת לבעל שמחה".

רוב המילונים החדשים אחרי בן־יהודה ואבן־שושן חוזרים בקצרה על דברים אלו. במילון "רב מילים" הוספו משמעויות שנתפתחו בעברית החדשה, בעיקר בלשון הדיבור, **למזל טוב**: "אמירה בלשון סגי נהור בשעה שמתרחשת תקלה כלשהי; 'יופי'", וכן משמעות נוספת: "קריאה שנוהגים להשמיע בשעה שנשבר כלי כלשהו [...] והמביעה לרוב את הסלחנות כלפי הנזק שנגרם [...] (שאלה מן הקריאה 'מזל טוב' שבתום החופה המושמעת לאחר שבירת הכוס ע"י החתן)".²

ב. ברכות דומות בלשונות שמיות אחרות

פניקית – באחת הכתובות הפניקיות מצוי הצירוף **למזל נעם**, ופירש אותו סלושץ: "למזל טוב".³ וכן ציין: "במקום שהעברי אומר טוב אומר הפיניקי נעם וכן 'למזל נעם' (5:95) בעברית: 'מזל טוב'" (שם, עמ' 13). את דבריו של סלושץ אפשר לחזק באמצעות פרטים נוספים שבלשון העברית. המילה **נעם** בפניקית תדירה בשימוש, בעוד שמקבילתה **טוב** אינה מצויה בה כלל. לעומת זאת בעברית (של המקרא) המילה **נעים** נדירה ופיוטית ואילו המילה **טוב** שכיחה מאוד. המילים **טוב ונעים** הן צמד קבוע בתקבולת צלעות: **טוב** היא הראשונה והשכיחה (יש המכנים מילה כזו A word) והשנייה הנדירה (B word)

מילים נרדפות במקרא (וכן בלשון חז"ל), שחילוף ביניהן מתקיים גם בין המקרא לאוגריתית. ראה י אבישור, כתובות פיניקיות והמקרא, ירושלים תשל"ט (להלן: אבישור), עמ' 218–219, 387.

2. י שוקה, רב מילים: המילון השלם לעברית החדשה, ד, עמ' 987.

3. י סלושץ, אוצר הכתובות הפניקיות, תל־אביב תש"ב, עמ' 106–107, וראה גם J. Hoftijzer and K. Jongling, *Dictionary of North-West Semitic Inscriptions*, H. Donner and W. Röllig, Leiden 1995, p. 609, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden 1962–1964 (להלן: KAI), כתובת 42, שורה 5.

היא **נעים**, למשל: "הללויה כי **טוב** ה' / זמרו לשמו כי **נעים**" (תהלים קלה, ג), ועוד ועוד.⁴ ראוי לציין שיש צירופים מקבילים נוספים בפניקית ובעברית: כנגד הצירוף העברי **שם טוב** המופיע במשנה (אבות ב, ז; ד, יג) ובתלמוד (ברכות יז ע"א) נמצא בפניקית הצירוף **שם נעים** (*KAI*, כתובת 18, שורה 6): שם נעים,⁵ וכנגד הביטוי העברי **עשה טוב עמי** (בראשית כו, כט; תהלים קיט, סה) נמצא הביטוי הפניקי **פעל לי נעים** (*KAI*, כתובת 10, שורה 8).⁶

ארמית – הצירוף **מזלא טבא** מצוי בתרגום הארמי המיוחס ליונתן, והוא עומד שם כנגד הצירוף העברי **בא גד** (בראשית ל, יא).⁷ אפשר להניח שתרגום זה עמד לפני רש"י כשטבע בפירושו לפסוק את הצירוף **מזל טוב** (ראה לעיל). על קיומו של הצירוף בארמית יעיד גם הצירוף המנוגד לו **מזל ביש**, המופיע לראשונה בתרגום קהלת ט, ג.⁸

ג. "מזל טוב" ו"סימן טוב" בלשונות היהודים

כפי שהראה נחמיה אלוני, המילה **מזל** היא בין עשר המילים העבריות הראשונות הידועות והנפוצות שחדרו ללשונות היהודים וקיומן ידוע מן המאה העשירית.⁹ הצירוף **מזל טוב** שחדר בעקבותיה מצוי ברוב לשונות היהודים. הצירוף חדר לידיש וללדינו¹⁰ וכן לערבית היהודית.

4. ראה Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word Pairs in Biblical and in the Ancient Semitic Literatures*, Neukirchen-Vluyn 1984, pp. 387–388.
5. ראה בפירוט אבישור, עמ' 105.
6. ראה בפירוט שם, עמ' 148–149 הערה 13.
7. ראה תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, מהדורת ד' רידר, ירושלים תשל"ה, עמ' 45.
8. ראה ערוך השלם, בערכו, וכן המילונים לארמית היהודית: J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über Die Targumim*, Leipzig 1881; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1950; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 2002.
9. נ' אלוני, "קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 153–172 (=נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ר, עמ' 305–324).
- על המילה **מזל** ראה שם, עמ' 162–163. על המילה **מזל** בלשונות השמיות ראה S. A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago 1974, pp. 69–70.
10. אלוני, שם, עמ' 162–163. על המילה **מזל** ושכיחותה בתגמים ספרדיים יהודיים ראה ת' אלכסנדר, "המזל והשכל בתגמים ספרדיים יהודיים", היסודות העבריים בלשונות היהודים, בעריכת י' אבישור ושי' מורג, ירושלים וחיפה תשנ"ב, עמ' 41–58. על **מזל טוב** כברכה להולדת בת וכשם עצם פרטי נקבי ראה D. M. Bunis, *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993, p. 268.
- על **סימן טוב** כברכה להולדת בן וכשם עצם פרטי זכרי ראה שם, עמ' 348.

בסעיף הבא נעסוק במיוחד בצירוף הברכה **מזל טוב** ובשכיחותו בערבית של יהודי עיראק.

ד. "מזל טוב" ו"סימן טוב" בערבית היהודית העיראקית

על שכיחות השימוש בברכות אלה ועל ההבחנה בין שתי הברכות ניתן ללמוד ממקורות שונים הכתובים בערבית היהודית העיראקית – מיצירות ספרותיות, מהזמנות לחתונה ובמיוחד מן העיתונים בערבית שיצאו לאור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה על ידי בני הקהילה הבבלית בהודו, ששירתה גם את יהודי עיראק בעיראק ובתפוצות. בעיתונים הללו, שיצאו כמעט ללא הפסקה כחמישים שנה (1855–1901), יוחד בעמוד הראשון מדור ששמו "תולדות" (לידות) לברכות להולדת בנים ובנות. כותרת המשנה מתחת ל"תולדות" הייתה לפעמים "בסימן טוב ובמזל טוב". לבן זכר בירכו **בסימן טוב** ולבת בירכו **במזל טוב**. לחופה בירכו **במזל טוב ובסימן טוב**, ובכך ציינו הן לכלה הן לחתן. להלן נציג דוגמאות שתבהרנה את דרכי השימוש בדפוס הברכות האלה:¹¹

יום ד 22 רחמים [=אלול] תרי"ט מוואפק [=מקביל] 21 ספתימבר סי[ניורה] מרים עיואל [אשת] הר' יעקב ראובן הי"ו [=השם ישמרו ויחייהו] וולדת [=ילדה] בן זכר יהי רצון **בסימן טוב** וקדם כיר [=וצעד טוב] [דורש טוב לעמו, 23.9.1859, עמ' 1].

לילת 19 רחמים [=אלול] מוואפק [=מקביל] 18 ספתימבר נועם עייאל [אשת] הר' שלמה יאודה צאלח יצ"ו וולדת וגאבת בניתי [=ילדה בת] יהי רצון **במזל טוב** וקדם כיר [=וצעד טוב] [שם, שם].

תחת הכותרת "מילה" בעיתון "פרח", ממשיכו של העיתון "מבשר", באו ההודעות והברכות בנוסח דומה, וגם פה ניכרת הבחנה בין ברכת **סימן טוב** לבן לברכת **מזל טוב** לבת, למשל:

יום אלכמיס כאן [=ביום חמישי הייתה] מילה פי אל בית מאל אבן [=בבית של בן] ה"ר אליעזר חיים בנימין אליעזר מצליח הי"ו [=השם ישמרו ויחייהו] בן שמונת ימים וסמונו [=וקראו לו] "דויד חי" **בסימן טוב** וקדם כיר [=וצעד טוב] אכ"י"ר [=אמן כן יהי רצון] והמוהל סי[ניורה] אהרון שלום יחייא גבאי הי"ו (פרח, 2.7.1880, עמ' 1).

11. על עיתונות זו ראה י" אבישור, "ספרות ועיתונות בערבית יהודית של יהודי בבל בדפוס יהודי", פעמים 52 (תשנ"ב), עמ' 110–115; הנ"ל, החכם הבבלי מכלכותה, תל-אביב תשס"ב.

תחת הכותרת "תולדות" באותו עיתון באו הודעות בנוסח הרגיל להולדת בת, למשל:

לילת אלכמיס [=ליל חמישי] סינ[יורה] יוכבד מב"ת [=מנשים באוהל תבורך] אשת הג[ביר] היקר סינ[יורה] רחמים מוסה הכהן הי"ו [=השם ישמרו ויחייהו] ולדת [=ילדה] לחט"ו [=לחיים טובים ולשלום] וגאבת בנת [=וילדה בת] **במזט"ו** [=במזל טוב] אכ"ר [=אכן כן יהי רצון] (שם, 24.10.1879, עמ' 1).

הנוהג נמשך בעיתון "מגיד מישרים". למשל בגיליונו הראשון (ח' בכסלו תר"ן, עמ' 1), פורסמו ברכות להולדת בן ולהולדת בת.

הברכה **במזל טוב ובסימן טוב** באה כאמור בקשר לחופה – **מזל טוב** לכלה ו**סימן טוב** לחתן – והדבר שגור מאוד בכתב. הנה דברים מתוך מכתב ברכה לחתונה של יהודי מיוצאי עיראק שנשלח מסידי שבאוסטרליה ב־8 באוגוסט 1879 לעיתון "פרח" ונתפרסם ב־25 בספטמבר:

גינא נברך להום ונקול להום **בס"ט ובמזל טוב** ובעז"ה יום לפראח אוולאד אוולאדהום פי חייאתהום אכ"ר [=באנו לברך אותם ונאמר להם **בסימן טוב ובמזל טוב** ובעזרת השם ביום שמחת בני בניהם בחייהם אמן כן יהי רצון].

מתקופה מאוחרת יותר, בשנת תרע"ט (1919), מצויות בידינו הזמנות לטקסי חתונה שבכותרתן כתובות שתי הברכות **בס"ט ובמזט"ט** (בסימן טוב ובמזל טוב), וביניהן מצוירות שתי כפות ידיים אחוזות זו בזו.¹² בכתובות השתמר כמקובל הנוסח הארמי־יהודי של הברכות. כך מצאנו בכתובה משנת תר"ד (1844):

בסימנא טבא / ובמזלא יאייא [=בסימן טוב ובמזל יפה] / אורה וצהלה / ויקר וגדולה / לחתן ולכלה / ולכל ישראל עדת סגולה.¹³

באחד השירים המפורסמים ביותר לברית מילה בקרב יהודי עיראק, "יהי שלום בחילינו", נמצאת משובצת הברכה המיוחדת לבן:

יהי שלום בחילינו / ושלוה בישראל / **בסימן טוב** בן בא לנו / בימיו יבוא הגואל.

12. י' אבישור, החתונה היהודית בבגדאד ובבנותיה, א, חיפה תש"ן, עמ' 223.

13. כתובות כאלה ראה שם, עמ' 219–221.

הפזמון החוזר של השיר הוא שתי השורות האחרונות, הפותחות ב**סימן טוב**.¹⁴ ברכה זו חוזרת בפזמונים (בפי יהודי עיראק "שבחות") רבים נוספים לטקס ברית המילה. הנה דוגמאות אחדות מפזמונים אלו:¹⁵

יהיה **סימן טוב** וצהלה / לעם סגולה (סימן שנב, דף קמט).
 הילד בני / כחוט השני / **בסימן טוב** / כגן רטוב / לנימול בני / מחמד כל עין
 (סימן שנד, דף קנ).
 אבי הבן **בסימן טוב** / יגדל ינצל מקטוב / אל יהי מורך בלבך (סימן שסב, דף קנב).

המעניין ביותר שגם בפזמונים נשמרת ההבחנה בין הברכה לבן לברכה לבת. בפזמונים שחוברו ל"זבד הבת" (מה שמכנים היום בשם הבלתי מוצלח "בריתה") מבורכת הבת הנולדת ב**מזל טוב**:

ב**מזל טוב** בת־חן באה / תהי בדרכיה נאה.¹⁶

עוד ראוי להעיר ש**מזל טוב** הפך להיות שם פרטי לבת ו**סימן טוב** שם לבן בקרב קהילות יהודיות במזרח.¹⁷
 הברכה ב**מזל טוב** והשם לבת הנולדת **מזל טוב** באים יחד בידיעה בעיתון תחת הכותרת "ואלה תולדות":

פי בלד [=בעיר] במבי יום ד' 28 תשרי בתרנ"ו מו[אפק] [=מקביל] 16
 אכתובר 95, היקרה סי[ניורה] שמחה יצחק שאול ח[כס] שאול מב"ת
 [=מנשים באוהל תבורך] ולדת בנת [=ילדה בת] לחטו"ל [=לחיים טובים
 ולשלום] וליל ב' פי הל סבוע סמוהא [=בשבוע זה קראו לה] "**מזל טוב**".
 יה"ר [=יהי רצון] ב**מזל טוב** ובמזע"י (מגיד מישרים, 24.10.1895, עמ' 1).

14. נוסח הפזמון מצוי למשל בספר שירים: תהלת ישרים השלם, בעריכת צאלח ב"ר יעקב מנצור, ירושלים תשי"ב, עמ' קצט-ר.
15. מראי המקום שבסוגריים מספר השירים, בגדאד תרס"ו.
16. ראה הרצל נדיב, שירים ותשבחות, ירושלים תשכ"ו.
17. בקרב יהודי עיראק למשל: "הבתולה **מזל טוב** בת המ' מרים בת מאיר" (מבשר, 21.9.1877, עמ' 1); "סינניור) אהרן עובדיה **סימן טוב** הכהן" (פרח, 25.7.1884, עמ' 1). על ארבע נשים ממוצא בבלי בהודו הנושאות את השם **מזל טוב** ראה D. S. Sassoon, *Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932, מפתח, עמ' מד. בתפוצתו של השם **סימן טוב** כשם משפחה בקרב יהודי המזרח שעלו לישראל יכול הקורא להיווכח מעיון בספרי הטלפונים (ראה הערה 10 לעיל).

נסיים בתיאור הסיטואציה שבה נאמרות הברכות הללו בקרב יהודי עיראק:

וקת אלדי השי"ת ירזקהו בוולד ויגון אהלו וצדקאנו ויקלולו **בסימן טוב** איש חלו האדיך אלסאעה יתמנטק וירג עלהום גוואב יום אלענדכום יום פראח אוולאדכום [...] ואלכאן גאנו (צקימי) דהיינו בניתי וקת אל יקלולו **במזל טוב** ינצי ראסהו ויגאוובהום בשפה רפה ובכובד ראש ויאכל דרבו וינהזם [=כשהשם יתברך ייתן לו בן ויבואו משפחתו וחבריו ויאמרו לו **בסימן טוב**, מה יפה אותה שעה. הוא יתחנחן וישיב להם בקרוב אצלכם, יום שמחת בניכם [...] ואם נולדה לו (צרה) דהיינו בת, כאשר יאמרו לו **במזל טוב** ישפיל את ראשו וישיב להם בשפה רפה ובכובד ראש וישים פניו לדרך ויברח] (מגיד מישרים, 1.12.1891, עמ' 2).